KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA AXLOQIY QADRIYATLARNI PSIXODIAGNOSTIKA QILISHNING KOMPLEKS MODELI: MEZONLAR, KO‘RSATKICHLAR VA METODIK VOSITALAR

Jumaqulova Saodat Quvondiq qizi

Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Tezisda kichik maktab yoshidagi bolalarda axloqiy qadriyatlarni psixodiagnostika qilishning metodologik muammolari tahlil qilingan. Axloqiy qadriyatlarni baholashning kognitiv, emotsional, motivatsion va xulqiy mezonlari hamda ularning ko‘rsatkichlari asoslangan. Bola va ota-ona ma’lumotlarini qiyoslashga asoslangan ko‘p manbali kompleks diagnostik model hamda unga mos psixodiagnostik majmua taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: psixodiagnostika, axloqiy qadriyat, diagnostik mezon, ko‘rsatkich, empatiya, ijtimoiylashuv, oilaviy tarbiya, triangulyatsiya, kichik maktab yoshi.

Muammoning dolzarbligi

Kichik maktab yoshidagi bolalarda axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan har qanday psixologik-pedagogik ish ularning boshlang‘ich holatini ishonchli baholashdan boshlanishi lozim. Aks holda trening yoki tarbiyaviy dastur aniq maqsadga ega bo‘lmaydi, uning samaradorligini esa isbotlab bo‘lmaydi. G.Rozenvald qayd etganidek, bolalar axloqini psixologik tekshirishning maqsadi ularning axloqiy darajasini aniqlash, axloqiy xulqning asosiy komponentlarini baholash va tarbiyani ilmiy asosda rejalashtirishdan iborat.

Biroq axloq psixologiyadagi eng murakkab o‘lchanadigan hodisalardan biridir. Birinchidan, axloqiy qadriyat ko‘p komponentli tuzilma bo‘lib, bilim, his-tuyg‘u, motiv va xulqni o‘z ichiga oladi. Ikkinchidan, kichik maktab yoshidagi bola so‘rovnomalarga «kattalar kutgan» javobni berishga moyil bo‘ladi, ya’ni ijtimoiy ma’qullik effekti kuchli namoyon bo‘ladi. Uchinchidan, bolaning axloqiy rivojlanishi oilaviy muhit bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, faqat bolaning o‘zini o‘rganish to‘liq manzarani bermaydi. Mazkur muammolar kompleks diagnostik yondashuvni ishlab chiqishni dolzarb qiladi.

Tadqiqotning maqsadi va metodlari

Tezisning maqsadi — kichik maktab yoshidagi bolalarda axloqiy qadriyatlarni baholashning mezonlari va ko‘rsatkichlarini asoslash hamda ularga muvofiq kompleks diagnostik majmuani tanlashdir. Tadqiqotda xorijiy va mahalliy psixodiagnostik tadqiqotlarni qiyosiy tahlil qilish, metodikalarni mezonlar bo‘yicha tasniflash va modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

Diagnostik mezonlar tizimi. Xorijiy adabiyotlar tahlili axloqiy qadriyatlarni baholashning bir nechta yo‘nalishi shakllanganini ko‘rsatadi. L.Kolberg an’anasida kognitiv mezon ustuvor bo‘lib, u axloqiy me’yorlar, yaxshilik va yomonlik, adolat va mas’uliyat haqidagi tasavvurlarni o‘lchaydi. G.Lindning «Axloqiy mulohazalar testi» (MJT), S.Toma va W.Derriberri metodikalari shu yo‘nalishga mansub. N.Eyzenberg emotsional mezonni asoslab, uning tarkibida empatiya, simpatiya, adolat hissi, hurmat, ayb va uyat hamda emotsional o‘zini boshqarishni ajratadi. B.Brayantning bolalar empatiyasi indeksi, M.Devisning shaxslararo reaktivlik indeksi, J.Tangni va hammualliflarining TOSCA-C shkalasi bu mezonni o‘lchashga xizmat qiladi. Motivatsion mezon esa bola to‘g‘ri ishni tashqi sabab (jazodan qo‘rqish, maqtov) yoki ichki sabab (vijdon, adolat hissi) bilan bajarayotganini aniqlaydi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham bu borada boy tajriba to‘plangan. M.B.Nusratova altruistik xulq yo‘nalganligini aniqlashda N.B.Atabayeva bilan hammualliflikda ishlab chiqilgan so‘rovnoma va S.K.Nartova-Bochaverning «Altruizm motivatsiyasi» metodikasidan foydalangan. B.B.Davidov talabalarning ma’naviy-axloqiy rivojini A.V.Suxix va N.I.Koritchenkova, A.E.Vorobyeva va A.B.Kupreychenko metodikalari yordamida o‘rgangan. G.T.Xalikova maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tushunchalarni o‘rganishda E.G‘.G‘oziyev so‘rovnomasi (D.Mirzajonova modifikatsiyasi) va A.Ya.Varga, V.V.Stolinning «Ota-ona munosabati so‘rovnomasi»dan foydalangan. B.E.Parmonov esa bolalarning axloqiy munosabatlarida kognitiv, hissiy va xulqiy komponentlarni ajratib, ota-ona munosabati, bo‘sh vaqt va multfilmlar ta’sirini omil sifatida ko‘rsatgan.

Ushbu tahlillarni umumlashtirib, muallif axloqiy qadriyatlarni baholashning to‘rt mezonli tizimini taklif etadi. Bunga xulqiy mezon ham qo‘shiladi, chunki axloqiy bilim va his-tuyg‘u real tanlovda namoyon bo‘lmasa, qadriyat ichkilashgan deb hisoblanmaydi.

Mezon	**Ko‘rsatkichlar**	**Ma’lumot manbai**	**Tanlangan metodika**
Kognitiv-xulqiy	Hayotiy vaziyatlardagi axloqiy tanlov, egoistik va axloqiy pozitsiya nisbati	Bola	N.E.Shurkoning «Hayotiy tajriba haqida mulohazalar» testi
Emotsional	Ota-ona, keksalar, bolalar, hayvonlar, badiiy	Bola	I.M.Yusupovning «Empatiya qobiliyatini

Mezon	Ko‘rsatkichlar	Ma’lumot manbai	Tanlangan metodika
	qahramonlar va notanish kishilarga nisbatan empatiya		o‘rganish» metodikasi
Motivatsion-ijtimoiy	Ijtimoiy moslashganlik, avtonomlik, ijtimoiy faollik, axloqiy qadriyatlarga sodiqlik	Bola	M.I.Rojkovning «O‘quvchi shaxsining ijtimoiylashuv darajasi» metodikasi
Oilaviy-muhit	Talabchanlik va yumshoqlik nisbati, bolani tinglash, mustaqillikni qo‘llab-quvvatlash	Ota-ona	«Siz qanday tarbiyachisiz?» testi
Oilaviy-muhit	O‘zini boshqarish, bola o‘rniga o‘zini qo‘ya olish, tarbiyaviy tayyorgarlik	Ota-ona	«Bolalarni ota-ona tarbiyalaydi, ota-onanichi?» testi

Metodikalarni tanlash asoslari. N.E.Shurko testi bolaga abstrakt savollar emas, balki sinfdoshga yordam berish, topilgan pulga munosabat,

nazorat ishida halollik, adolatsiz jazolangan tengdoshni himoya qilish kabi hayotiy vaziyatlarni taklif etadi. Bu kichik maktab yoshidagi konkret tafakkurga mos keladi va ijtimoiy ma’qullik effektini kamaytiradi. M.I.Rojkov metodikasi ijtimoiylashuvni 20 ta mulohaza va 4 ta shkala orqali kompleks baholaydi. I.M.Yusupov metodikasi esa empatiyani 36 ta hukm asosida 6 ta ijtimoiy obyekt bo‘yicha farqlab o‘lchaydi. Bu bolaning empatiyasi qaysi munosabatlar doirasida rivojlangan, qaysi birida esa zaif ekanini aniqlash imkonini beradi.

Ko‘p manbali yondashuv. Kompleks modelning muhim jihati — bola va ota-ona ma’lumotlarini qiyoslash, ya’ni triangulyatsiyadir. U.Bronfenbrennerning ekologik nazariyasiga ko‘ra, oila bolaning qadriyatlar tizimini belgilovchi asosiy mikrotizimdir. V.M.Karimova va G‘.B.Shoumarov tadqiqotlarida ham oilaviy munosabatlar uslubi farzand shaxsining shakllanishida hal qiluvchi omil ekani ta’kidlanadi. Shu bois ota-onalar uchun mo‘ljallangan ikki test bolaning natijalarini izohlashda kontekst vazifasini bajaradi. Masalan, bolada empatiyaning past ko‘rsatkichi ota-onaning yuqori talabchanligi va bolani tinglamasligi bilan birga kuzatilsa, tuzatish ishlari faqat bola bilan emas, oila bilan ham olib borilishi kerakligini ko‘rsatadi.

Diagnostikani o‘tkazish shartlari. Kichik maktab yoshidagi bolalar bilan ishlashda quyidagi shartlarga rioya qilish zarur: metodikalar bolaning ona tilida, tushunarli so‘zlar bilan beriladi; 1–2-sinflarda savollar og‘zaki, individual tarzda o‘qib beriladi; tekshiruv dars vaqtidan tashqari, bola charchamagan holatda o‘tkaziladi; javoblar «to‘g‘ri» yoki «noto‘g‘ri» deb baholanmaydi; ota-onaning yozma roziligi olinadi va natijalar maxfiy saqlanadi. Natijalarni qayta ishlashda foiz taqsimoti bilan bir qatorda metodikalar ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik (masalan, Pirson yoki Spirmen koeffitsienti) tahlil qilinadi.

Xulosa

1. Kichik maktab yoshida axloqiy qadriyatlarni baholash bitta metodika bilan cheklanmasligi, kognitiv-xulqiy, emotsional, motivatsion-ijtimoiy va oilaviy-muhit mezonlarini birgalikda qamrab olishi lozim.

2. Hayotiy vaziyatlarga asoslangan metodikalar bu yoshdagi konkret tafakkurga mos keladi va ijtimoiy ma’qullik effektini kamaytiradi.

3. Bola va ota-ona ma’lumotlarini qiyoslash (triangulyatsiya) natijalarni oilaviy kontekstda izohlash va tuzatish ishlarini to‘g‘ri yo‘naltirish imkonini beradi.

4. Taklif etilgan kompleks diagnostik model ijtimoiy-psixologik trening dasturining maqsad va vazifalarini aniqlashtirish hamda uning samaradorligini oldingi va keyingi o‘lchovlar asosida baholash uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi. – Toshkent, 2006. – 104 b.

2. Shoumarov G‘.B. (tahrir ostida). Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 400 b.

3. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2010. – 360 b.

4. Nusratova M.B. Bo‘lajak psixologlarda altruistik xulq motivlarini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: PhD diss. avtoreferati. – Buxoro, 2023. – 26 b.

5. Davidov B.B. Talabalarda axloqiy sifatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent: O‘zMPU, 2026. – 24 b.

6. Xalikova G.T. Maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent: O‘zMPU, 2025. – 27 b.

7. Parmonov B.E. Maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tushunchalar shakllanishining psixologik xususiyatlari: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 25 b.

8. Galdiyeva M.D. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida milliy tarbiyani rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 50 b.

9. Konratbayeva A.B. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda agressiv xulq-atvorning psixologik determinantlari: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 49 b.

10. Ismoilova N., Abdullayeva D. Ijtimoiy psixologiya: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 240 b.

11. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.

12. Bryant B.K. An index of empathy for children and adolescents // Child Development. – 1982. – Vol. 53. – № 2. – P. 413–425.

13. Eisenberg N. Emotion, regulation, and moral development // Annual Review of Psychology. – 2000. – Vol. 51. – P. 665–697.

14. Lind G. An introduction to the Moral Judgment Test (MJT). – Konstanz: University of Konstanz, 1998.

15. Rosenwald G.C. Psychodiagnostics and its discontents // Psychiatry. – 1963. – Vol. 26. – № 3. – P. 222–240.

16. Tangney J.P., Wagner P.E., Burggraf S.A. The Test of Self-Conscious Affect for Children (TOSCA-C). – Fairfax, VA: George Mason University, 1990.